

ZELENAI NÓRA

„LIBERTAE ISDEM CONIUGI T. LICINIUS”
AZ IDEM NÉVMÁS MEGKÖVESEDÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA*

Elsősorban római feliratokon találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy az *idem* névmás hímnem *nominativus*-ban tűnik fel olyan helyeken, ahol másik nem, más eset (általában *dativus*) vagy *adverbium* lenne indokolt. A feliratgyűjtemények az *idem* alakokat általában *adverbium*-ként értelmezik, és *item*-re javítják. E. H. Sturtevant viszont azt állítja, hogy míg Ostiában az *idem* alakok az *item adverbium* helyi, dialektális változatai, ugyanezeket az alakokat Rómában tudatosan használt *nominativus*-nak kell tekintenünk. A tanulmány Sturtevant elméletének kritikai vizsgálatával az *idem* névmás megkövesedésének és az *item adverbium*-mal való esetleges összeolvadásának kérdésével foglalkozik.

Kulcsszavak: nyelvtörténet, kora császárkor, római feliratok, *idem* névmás, *item adverbium*

Libertae i(s)dem coniugi – a klasszikus latin grammatika szabályai szerint értelmezhetetlen kifejezéssel, és annak különböző változataival elsősorban (bár nem kizárólag) római feliratokon találkozhatunk. A jelenségre elsőként Raffaele Fabretti hívta fel a figyelmet a XVIII. század végén.¹ Fabretti a felszabadított rabszolga és patrónusa (vagy ritkábban patrónája) közti házasságkötésekről tanúskodó sírfeliratok tárgyalása kapcsán fejtette ki, hogy a *patrono et coniugi* kifejezés alternatívájaként használt *patrono eidem coniugi* esetén a névmás „communi fere idiotismo” igen gyakran *idem*, *isdem*, vagy ritkábban *iisdem* alakban tűnik fel. Állítását 14 példával támasztotta alá,² de a jelenség grammatikai hátterének magyarázatával nem foglalkozott.

A kérdéssel legközelebb Friedrich Ritschl *Opuscula Philologica* című művének 1878-ban megjelent negyedik, epigráfiával és grammatikával foglalkozó kötetében, pontosabban annak egyik lábjegyzetében találkozhatunk.³ Ritschl szerint az *eidem* helyetti *idem* alakok megszületése hangtani okokkal magyarázható, az *isdem* alakok léte pedig annak köszönhető, hogy az *idem* mellett létező, archaikusabb alanyesetű *isdem* alakok analógiájára bekerült a *dativusi idem* alakok mellé is.

Ritschl elméletét átvették a XIX. század végén megjelent nagy grammatikai munkák (Kühner, Georges, Neue-Wagener, Lindsay), a feliratgyűjtemények viszont más utat követtek: a fentihez hasonló kifejezésekben az *idem* alakokat általában *adverbium*-nak

* Jelen tanulmány a III. Mathema Konferencián (ELTE BTK, 2016. április 29–30.) elhangzott előadás átdolgozott változata, mely a *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* (OTKA K 108399) című projekt keretében, az MTA Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

¹ R. Fabretti: *Inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asservantur explicatio et additamentum*. Roma 1699. 289–293.

² Fabretti: i. m. (1. jegyz.) 225–238. feliratok.

³ F. W. Ritschl: *Opuscula Philologica* IV. (Ad epigraphicam et grammaticam Latinam spectantia). Lipsiae 1878. 384–385.

értelmezték, és *itemre* javították.⁴ Ez a megoldás szemantikai szempontból nem okoz problémát, azonban a *t* hang intervokális gyöngülésére az első biztos adataink a VII. századból valók. Ráadásul a változás az újlatin nyelvek tanúsága szerint nem érinti a birodalom egészét, a közép- és dél-olasz nyelvjárásokban megmaradtak a magánhangzók közötti *t* hangok,⁵ így mindenképpen kétséges, lehet-e ezzel a hangtani változással magyarázni az említett *idem* alakokat. A CIL VI. kötetének 2006-ban elkészült grammatikai indexe már érzékeltette ezt a problémát, és felhagyott az *adverbium* határozott preferálásával, azonban nem vette át egyértelműen Ritschl magyarázatát sem: ahol az *idem* vagy *isdem* alakok *singularis nominativustól* eltérő esetben fordulnak elő, két javítási javaslatot fogalmaznak meg (pl. *eidem pron. dat. sing. vel item*).⁶

A kérdés részletesebb tárgyalására eddig egyedül Edgar Howard Sturtevant vállalkozott *Some Unfamiliar Uses of Idem and Isdem in Latin Inscriptions* című cikkében,⁷ melynek célja elsősorban Ritschl értelmezésének megcáfolása volt. Sturtevant egy 33, főleg római és ostiai feliratból álló válogatott corpuson végzett elemzést, amelynek eredményeként azt állapította meg, hogy a tárgyalt jelenség Rómában és Ostiában (illetve Róma környékén) más-más eredetre tekint vissza. Szerinte Ostiában a *dativusok* közt felbukkanó *idemek* az *item adverbium* dialektális változatai,⁸ Rómában viszont ugyanezeket az *idemeket* és *isdemeket* tudatosan használt *nominativusként* értelmezi.⁹ Ez azt jelenti, hogy ha egy sírkő *Flavius Flaviae libertae idem coniugi* felirattal Ostiából kerül elő, a jelentése: Flavius Flaviának, szabadosának és egyben feleségének; ha viszont ugyanezt a feliratot Rómában találják meg, fordítása: Flavius Flaviának, szabadosának, ugyanő feleségének. Sturtevant a fentiekén kívül Rómában a névmás nő- és semleges-nemű alakjainak eltűnésével is számol.¹⁰ Tehát egy *Flavia Flavio patrono idem coniugi* esetén az *idem* névmás szerinte a *singularis nominativus eadem* helyett áll. Sturtevant elmélete nem vált közmegegyezés tárgyává, a XX. századi latin nyelvtanok nem foglalnak állást vele kapcsolatban. A Hoffman–Szantyr-féle grammatika például csak az *idem* és az *item* késői keveredéséről ejt néhány szót, noha bibliográfiájában megtalálható Sturtevant cikke.¹¹

Hogy Róma városában és a város kikötőjeként funkcionáló, tehát vele mindennapi élő nyelvi kapcsolatban álló Ostiában (vagy egyáltalán Róma környékén) ugyanazt

⁴ E. H. Sturtevant: *Some Unfamiliar Uses of Idem and Isdem in Latin Inscriptions*. CP 2 (1907) 314.

⁵ Herman J.: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003. 43.

⁶ *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI. 6. 3. Szerk. A. E. Gordon. Berlin 2006. 75, 81.

⁷ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 313–323.

⁸ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 323: „An adverbial idem, equivalent to item, is frequent in inscriptions in Ostia, and sporadic in others.”

⁹ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 323: „A large number of epithaphs employ idem and isdem, in agreement with the subject, to emphasize the connection of two datives belonging to the predicate. (...) The usage occurs frequently in the city of Rome, occasionally in other parts of Italy.”

¹⁰ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 323: „The masculine nominatives idem and isdem are frequently employed for the feminine eadem in Rome, and occasionally elsewhere.”

¹¹ J. B. Hofmann – A. Szantyr: *Lateinische Syntax und Stilistik*. München 1972. 188–189.

a nyelvi jelenséget más-más okokra lehetne visszavezetni, meglehetősen különös felvetés. Ahhoz, hogy a kérdésben véleményt tudjunk nyilvánítani, a vizsgálatot a cikkben szereplőnél nagyobb és pontosabban körülhatárolt *corpuser* kell elvégeznünk.¹² A továbbiakban tehát külön-külön fogom megvizsgálni az *idem* névmás kérdéses alakjainak előfordulását Rómában és Ostiában, valamint a névmási alakok mellé mindkét területen odaállítom az *item* előfordulásait, mert úgy gondolom, ez nélkülözhetetlen, ha az *adverbium* és a névmás esetleges összeolvadásának vagy egymásra gyakorolt hatásának kérdéséhez szeretnénk közelebb kerülni. A vizsgálatból természetesen kirekesztem azokat a feliratokat, melyek túl töredékesek, vagy a bennük található egyéb morfoszintaktikai hibák miatt a kérdéses kifejezés elemzése sem lehet egyértelmű. Sturtevant cikkében a római és ostiai feliratok mellett esetenként más területekről (pl. Észak-Afrikából, Észak-Itáliából vagy Galliából) származó példák is szerepelnek,¹³ ezekkel nem foglalkozom, mivel véleményem szerint csak a régiók teljes anyagát feldolgozva lehetne felhasználni őket.

A kutatást megnehezíti, hogy esetünkben az újlatin nyelvek egyáltalán nem segítenek: sem az *idem*, sem az *item* nem él tovább egyikben sem. A megvizsgált feliratoknak sajnos igen nagy része datálatlan, és mivel sok közülük mára elveszett, vagy nagyon töredékes, valószínűleg már nem is lehet datálni őket. De az a tény, hogy az *idem* alig fordul elő a római keresztény anyagot feldolgozó *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* tíz kötetében, illetve az a kevés adat is kifejezetten irodalmi jellegű feliratokban található, és az *item* használatára is jóval kevesebb adatunk van, azt jelzi, hogy a névmás (és talán a határozószó is) viszonylag korán, a III. század vége körül kikopott a beszélt latin nyelvből.

Sturtevant tehát Ostiában a két *dativus* között álló *idem* alakokat az *item adverbium* helyi, dialektális változatának tekinti, ennek lehetséges voltát etimológiai alapon magyarázza.¹⁴ Felvetése igazolására fő érve, hogy az általa bemutatott ostiai példák között a tisztán adverbialis jellegű *idem* alakok egyértelműen többséget alkotnak,¹⁵ azonban a szerző meglehetősen szubjektíven beszél adverbialis és névmási alakokról. Egyetlen szemléltető példát idézek. A cikkben szereplő 1. (Rómából való) példa: CIL VI. 15389. Dis Manib(us) | Claudiae Cypar<a>e | fecit | Claudius Felix | libertae suae piissimae | **idem** coniugi | et sibi.¹⁶ Ebben a kontextusban a szerző szerint az *idem* alakot egyértelműen névmásként kell értenünk.¹⁷ Eközben viszont *adverbium*nak tekinti a

¹² Sturtevant cikkének legnagyobb hiányossága, hogy, noha konklúziójában egyértelműen területi különbségekkel számol, a példaanyagban a római és ostiai feliratok egymással elkeveredve szerepelnek, sokszor azok lokalizációjára tett bármiféle utalás nélkül.

¹³ CIL XIII, 1854 (Lugudunum); CIL V, 6202 (Mediolanum); CIL VIII, 19198 (Sila); CIL XI, 1074 (Parma).

¹⁴ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 316.

¹⁵ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 321.

¹⁶ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 313.

¹⁷ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 320: „It is, of course, impossible to separate our nos. 1 and 2 from nos. 3, 4 and 5. *idem* like *isdem* should be construed in this formula as a nominative and not as an adverb.”

6. (ostiai) példáját:¹⁸ CIL XIV. 439. L(ucio) Voluseio | I(iberto) Dio sev(iro) Aug(ustali) **idem** quinquennal(i) (...).¹⁹

Hogy a *sevir Augustali idem quinquennali* és a *Claudiae libertae idem coniugi* szintagmákban mi alapján tesz különbséget névmási és adverbális kifejezések között, arról a cikk nem ad bővebb felvilágosítást.

Egyes esetekben ráadásul a szerzőt saját prekonceptiói vezették az adverbális alakok feltételezésénél, ami sajnálatos módon körbeérvélt eredményezett. A cikk fő célja volt bebizonyítani, hogy a *dativusok* közötti *idem* alakok nem értelmezhetők a névmás *singularis dativusaként*. Ennek az elméletnek az alapjait ásná alá, ha kiderülne, hogy a névmás megkövesedése már sokkal előbbre haladt, a *dativuson* kívül más alakokat is érint, melyeknél a fonetikai magyarázat már sokkal bonyolultabb, vagy szóba sem jöhet. Ennek elkerülése érdekében, ahol ez az eshetőség felmerül, a példákban szereplő alakokat mindig adverbálisnak tekinti azon az alapon, hogy szintaktikailag az *adverbium* ugyanúgy beleillik a mondatba.²⁰ Csakhogy az *adverbium* gyakorlatilag minden esetben helyettesítheti a névmást, annak melléknévi használatát kivéve, így ez önmagában még nem felhasználható érv. Különösen anélkül nem az, hogy összehasonlítanánk az általunk adverbálisnak ítélt *idem* alakokat az *itemekkel*.

Vessünk tehát egy pillantást az ostiai *corpusra*. Az *idem* alak összesen 66 alkalommal fordul elő, az *isdem* kétszer. Ez önmagában talán elég példa lenne egy statisztikai vizsgálathoz, csakhogy a 66 kategorizálható példából 55 a lényegében variálhatatlan *sevir Augustalis idem quinquennalis* formulában található, így már az is erősen kérdéses, vizsgálható-e ez az anyag a névmás használatát tekintve, az eredmények talán inkább egy formula megkövesedéséről árulkodhatnak. 41 esetben az *idem* azonos személyre vonatkozó, alanyesetű értelmezők közt található (mindegyiknél egyes szám hímnemről van szó),²¹ 19-szer szintén azonos személyre vonatkozó *appositiókat* köt össze, de ezúttal *dativusokat*.²² A harmadik, 6 feliratból álló csoportot azok az alakok képezik, ahol az *idem* alak második tagmondat alanyaként szerepel, visszautalva az előző tagmondat alanyára.²³

Az *item* alakokkal kapcsolatban rögtön feltűnik, hogy a *sevir Augustalis item quinquennalis* formula sokkal ritkább az *idem*-es változatnál, a 19 *itemet* tartalmazó felirat közül mindössze 4-ben szerepel. Az *item*-es kifejezéseket szintén három csoportba lehet sorolni, ebből kettő a fentebb említett kategóriák egyikével azonos. 5 feliraton az

¹⁸ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 321: „(...) in the purely adverbial construction of nos. 6–16.”

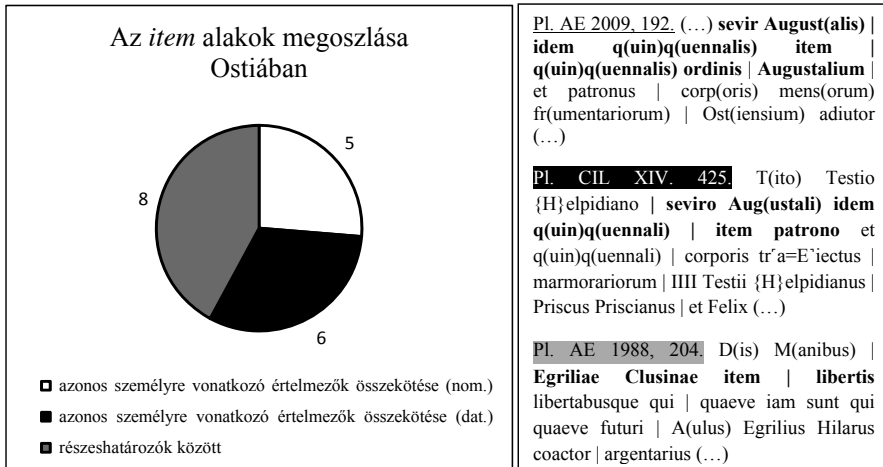
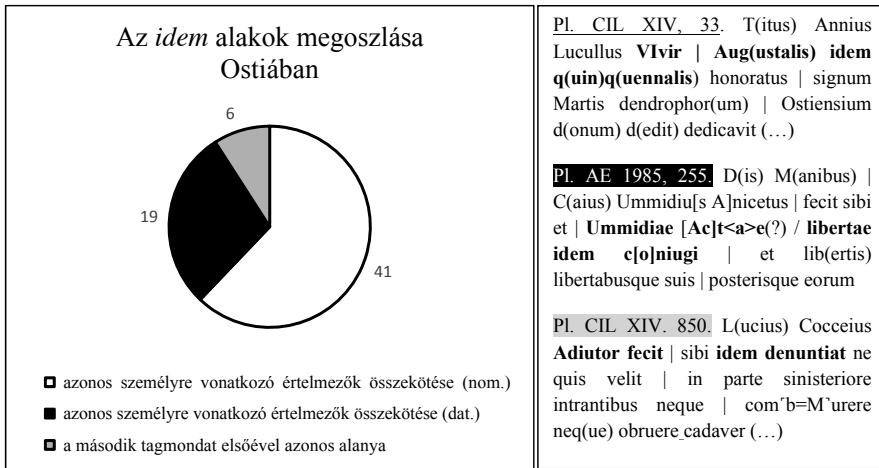
¹⁹ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 314.

²⁰ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 314–315.

²¹ AE 1977, 177; AE 1982, 133; AE 1987, 191; 196; AE 1988, 176; 180; 189; 202; 204; 210; 213; 215; AE 1996, 284; AE 2009, 192; CIL XIV, 33; 309; 331; 333; 339; 355; 357; 380; 384; 386; 392; 396; 404; 405; 418; 419; 436; 442; 451; 4293; 4403; 4615; 4630; 4725; ILOP 42; Palazzo Valentiniani, p. 154.

²² AE 1985, 255; AE 1988, 186; 203; AE 1996, 304; AE 1999, 410; CIL XIV, 295; 338; 344; 367; 372; 389; 406; 425; 439; 4140; 4639; 4641; 4669; 5118.

²³ AE 1968, 80; CIL XIV, 376; 423; 850; 4314; 4679.

item azonos személyre vonatkozó alanyesetű értelmezőket köt össze,²⁴ 6 esetben szintén azonos személyre vonatkozó értelmezőkről beszélhetünk, de részes esetben.²⁵ Érdekes módon Ostiában nem találunk olyan feliratot, ahol az *item* állítmányokat kötne össze, azaz amennyiben a helyén a névmás szerepelne, a második tagmondat alanyaként lehetne értelmezni.²⁶ Megjelenik viszont egy 8 feliratról álló új csoport, ahol az *item* két

²⁴ AE 1988, 197; AE 2009, 192; CIL XIV, 307; 313; 418.

²⁵ AE 1999, 410; CIL XIV, 330; 366; 425; 903; 5340.

²⁶ Az *idemek* esetén a harmadik csoportot képező feliratokról van szó, a *patronus fecit item dedicavit* típusú kifejezésekről.

dativus között áll ugyan, de ezek nem egy részeshatározó értelmezői, hanem mindkét szó maga is részeshatározóként szerepel a mondatban.²⁷

A névmás és az *adverbium* használata közötti eltérések annak ellenére is nyilvánvalók, hogy a példák kis száma, valamint a névmás esetében a *sevir Augustalis idem quinquennalis* formula nagy arányú előfordulása erősen megkérdőjelezi a statisztikai következtetések levonásának lehetőségét. Természetesen nem jelenthető ki, hogy a két szó alaki hasonlóságának ne lettek volna következményei, hogy az *idem* és az *item* ne szerepelhetett volna adott esetben egymás szinonimájaként, erre – ahogy azt Sturtevant is megjegyzi – a legjobb példák azok a feliratok, ahol a két szó egymás után, azonos szintaktikai helyzetben fordul elő.²⁸ A részeshatározók közötti *idem* alakok teljes hiánya mégis arra enged következtetni, hogy Ostiában az *idem* nem az *adverbium* helyi, dialektális variánsa volt, a két szó közti különbséget a helyi beszélők nagy valószínűséggel érzékelték.

Térjünk át ezek után a római anyagra. A legszembevetőbb különbség Ostiához képest a *dativusok* közötti *isdem* alakok nagyarányú megjelenése az *idemek* mellett. Az itteni feliratokat tekintve ez teszi sokkal nehezkesebbé az *itemmel* való fonetikai alapú keveredés teóriáját. Más magyarázatot keresve tehát a jelenségre, ahogy arról már fentebb szoltunk, Sturtevant arra a megállapításra jutott, hogy a *dativusok* közötti *idem/isdem* alakok Rómában tudatosan használt *nominativusok* voltak. A szerző egyik fő érve az volt, hogy egyetlen auktornál sem találkozhatunk *idem* alak helyetti *idemmel* (ami az *isdem* alakok kialakulása felé vezető első lépcsőfok lenne), csupán néhány korai metrikus szöveggel rendelkezünk, ahol két szótagos *eidemmel* kell számolnunk, de ezek az esetek mind magyarázhatók metrikai alapon is.²⁹ Még érdekesebb érve a szerzőnek, hogy az alanyeset használatának bizonyítékát látja abban a tényben, hogy a *Flavius Flaviae libertae idem/isdem coniugi* típusú kifejezésekből soha sem hiányzik az alany.³⁰

A szerző érvei mindkét esetben támadhatók. Egyrészt az a tény, hogy egy nyelvi jelenség nem adatolt auktoroknál, egyáltalán nem bizonyítja, hogy vulgárisan ne létezhetett volna. Másrészt az alany kiírása egy mondatban nem feltétlen jelenti azt, hogy az azonosító névmás az alanyra utal vissza. Egyébként a tárgyalt formula lényegében értelmetlen volna az alany kiírása nélkül: leggyakrabban ugyanis sírfeliratokról van szó, ahol az *idem* használatától függetlenül ki szokták írni az állítató nevét, ráadásul e viszonyítási pont nélkül az *idemet* tartalmazó kifejezéssel jelzett rokonsági fok kiírásának semmi értelme nem lenne. A *nominativus* használata ellen szól az a tény is, hogy ha szórványosan is, de előfordul, hogy az *idem/isdem* a kifejezésben megelőzi az alanyt. Pl: CIL VI, 12162: D(is) M(anibus) | Aponiae Donatae con|iugi **idem** libertae | karae C(aius) Aponius Fir-

²⁷ AE 1988, 204; 209; CIL XIV, 166; 780; 1386; 1731; 4398; 4632.

²⁸ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 315: Pl. CIL XIV. 425: T(ito) Testio {H}elpidiano | sevir Aug(ustali) **idem** q(uin)q(uennali) | **item** patrono (...).

²⁹ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 316–317.

³⁰ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 320: „The fact that a nominative always appears in the sentence shows, of course, that *idem* and *isdem* were still felt to be nominatives.”

mus (...). Ugyan a latin szórendből nagyon nehéz bármilyen következtetést levonni, annyit talán megkockáztathatunk, hogy az azonosító névmás nem előzheti meg azt a szót, amelyre vissza kellene utalnia. Ezekén túl erősen a *dativusi* értelmezést támogatja az a tény is, hogy – bár zavarba ejtően kevés, Rómában összesen 11 alkalommal – de a *libertae eidem coniugi* változattal is találkozhatunk.³¹ Sturtevant ezekről a feliratokról nem ejtett szót, így nem lehet tudni, hogy az említett 11 *eidem* alak esetében elfogadta-e a *dativusi* értelmezést, vagy ezeket is (archaikus) *nominativus*nak tekintette.

Minden eddigi problémán túl azonban a Sturtevant-féle értelmezés legnagyobb buktatója, hogy épp ellentétes következményei lennének, mint gondolta. A szerző szerint a *dativusok* közötti *idem*es kifejezések előzménye a *dedit isdem dedicavit* formula (és annak különböző változatai). Ennél szerinte az alanyesetű azonosító névmás szerepe a két állítmány közti szorosabb kapocs megteremtése, az alanyazonosság hangsúlyozásával. A *dativusos* kifejezés pedig nem sokban különbözik ettől, csupán annyi történik, hogy nincs szó új állítmányról, csak az „előző állítmány módosításáról.”³²

Az érvelés fő problémája abban rejlik, hogy Sturtevant közvetlenül az állítmány alá vonja azokat a *dativusokat*, amelyek valójában egy részeshatározó értelmezői. De már az az állítása is vitatható, hogy az alanyesetű azonosító névmás használatának alapvetően összekötő szerepe van. Hiszen az alany megismétlése épp egy hosszabb egység, például egy felsorolás tagolását segítheti elő: az alany kimondásával új tagmondat kezdődik, még ha az állítmány nincs is megismételve. Márpedig a legtöbb feliratunkban a formula éppen hosszabb felsorolások közepén helyezkedik el.

Nézzünk ismét egy példát: CIL VI, 13773: P(ublius) Caecilius (...) Protus | fecit sibi et | Caeciliae (...) Speratae | conlibert(ae) **idem** coniugi | bene merenti et | libertis libertabusq(ue) posterisq(ue) suis (...).

Teljesen egyértelmű, hogy a *conlibertae* és a *coniugi* szavak Caecilia Speratára vonatkoznak, és az is, hogy az *idem* szó a kettő közti szorosabb összetartozást jelzi. A *coniugi* semmit sem tesz hozzá az állítmányhoz, a részeshatározót pontosítja. Ebben az esetben viszont az alany megismétlése nemcsak fölösleges, hanem kifejezetten zavaró volna. A Sturtevant-féle elmélet szerint a mondat fordítása ez lenne: „Protus csinálta magának és Caecilia Speratának, szabadostársának; ugyanő jól megérdemelten feleségének, valamint szabadosainak, szabadosnőinek és utódaiknak.” Az alanyesetű *idem* a hosszú felsorolást a legrosszabb helyen választaná el, nem két tag határán, hanem egy kifejezés közepén. A *nominativus* elfogadása esetén a *conliberta* és a *coniunx* csak különböző személyekre utalhatna.

Mint láttuk, Sturtevant a *dativusok* közti alakokat tárgyalva nem foglalkozik az említett *dativusok* mondatban elfoglalt helyével, csak példaanyagából látszik, hogy alapvetően az értelmezők közötti *idem/isdem* alakok érdeklík. Ezekkel kapcsolatban

³¹ AE 1990, 79; CIL VI, 1690; 1691; 1926; 9609; 11125; 17588; 19827; 19859; 24677; 25108.

³² Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 320: „The essential difference (...) is that in the latter *isdem* is followed, not by a new predicate, but by a modifier of the preceding predicate. In other words, in the formula (...) is used to emphasize the connection of two parts of the predicate.”

az előbb rámutattunk, hogy a szerző által javasolt megoldás értelmezési nehézségeket okoz, a kérdéses alakokat nem lehet alanyesetként olvasni. Azonban ugyanez a *nominativusi* értelmezés két valódi részeshatározó között gond nélkül megállná a helyét, a *Flavius filiis idem nepotibus* formula „Flavius fiainak, ugyanő unokáinak” fordítása nem vet fel problémákat, sőt, ha az *adverbium* lehetőségét (melynek feltételezésére itt semmi szükség nincs) elvetjük, ez az egyetlen helyes értelmezés.

Csakhogy az *idem/isdem* alakok római megoszlását megvizsgálva érdekes tapasztalatokra tehetünk szert: A 147 alakból a névmás 27-szer alanyesetű³³, 83-szor részes esetű értelmezőket köt össze,³⁴ 28-szor tekinthető második tagmondat alanyának,³⁵ és összesen 9-szer áll részeshatározók között.³⁶ A kontraszt az *isdem* alakok esetében egyébként még élesebb, 33-ból 27 esetben *dativusi*, további 3 esetben *nominativusi* értelmezőket köt össze. A megoszlásból egészen világosan látszik, hogy a névmást épp a Sturtevant elméletével magyarázható esetekben nem használták, a római latinságban az *idem* névmás azonos mondatrészek szoros kapcsolatának hangsúlyozására szolgált, nem pedig felsorolások tagolására. (Így nem lenne elfogadható az a felvetés sem, hogy a *dativusi* értelmezők közé esetleg a részeshatározók között szokásos alakok hatására került volna be az *idem/isdem*).

A fentiek fényében nem áll meg Sturtevant elméletének másik fele sem, mely szerint az *idem* névmás esetében a nemek keveredéséről, pontosabban a nőnem megszűnéséről lehetne beszélni. A nőnem visszaszorulása a hímnemmel szemben a névmások esetében nem idegen a latin nyelvtől, azonban szinte kizárólag a vonatkozó névmásoknál figyelhető meg, és a késő császárkori anyagban jelentkezik tömegesen,³⁷ ami igen kétséges teszi, hogy itt is ezzel a jelenséggel van dolgunk.

Sturtevanttól a *dativusi idem/isdem* alakok létének tagadása követeli meg a nemkeveredés feltételezését. A fent bemutatott *dativusok* közötti *idemet* tartalmazó feliratok közel felében ugyanis nő az állítató (azaz a felirat alanya), így amennyiben ezeket az *idem/isdem* alakokat alanyesetnek értelmezzük, ahogy a szerző teszi, egyértelműen nemkeveredéssel állunk szemben. Természetesen ezek az alakok éppen vitatott voltuk miatt nem bizonyítják a nőnemű alakok eltűnését, sőt, egyértelműbb példákra van

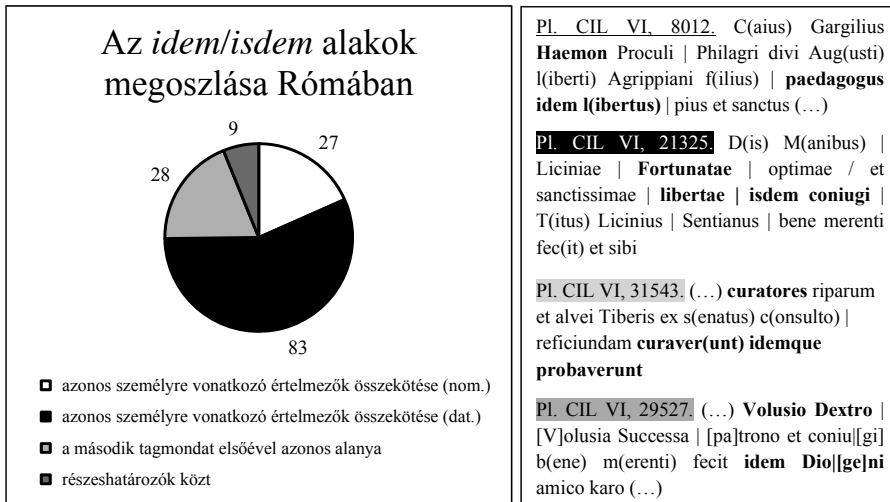
³³ CIL VI, 511; 642; 950; 6069; 7790; 8012; 9005; 9102; 9683; 9794; 9863; 10118; 10341; 10369; 10762; 13670; 15694; 17082; 18032; 20402; 21458; 24312; 24943; 25175; 27196; 29750; NSA-1913-173;

³⁴ AE 1975, 43; 96; AE 1988, 44; AE 1993, 374; AE 2004, 215; CIL VI, 1897; 5360; 5778; 6788; 7368 (2x); 7788; 8449; 8801; 9590; 9719; 9975; 10219; 10522; 11378; 11840; 12162; 12930; 13773; 14529; 14592; 14841; 14930 b; 14970; 15389; 15505; 15600; 15624; 16306; 16534; 16810; 16899; 17951; 18017; 18212; 18470; 20270; 20331; 20675; 21325; 21401; 21996; 22009; 22137; 22354; 22355; 23048; 23363 a; 23395; 23897; 24008; 24445; 24532; 24711; 25319; 25377; 25485; 25504; 26281; 28375; 28670; 29256; 32678; 34768; 34966; 35503; 35594; 35973; 36167; 37373; 38674; 41266; FeC-1966-17 MGR-1994-269; NSA-1917-297; INVaticano 54; 95.

³⁵ AE 1920, 83; AE 1941, 69; AE 1967, 34; AE 2004, 285 b; CIL VI, 244; 253; 282; 450; 451; 589; 630; 1305; 1384; 1385; 2025; 9035; 9035 a; 10237; 10332; 11034; 22339; 30985; 31543; 32323; 36606; 37965; 40415; NSA-1914-388,28.

³⁶ AE 1991, 241; CECapitol, 73; CIL VI, 15069; 18616 (2x); 20018; 29527; ILVarsovie, 54; ISOstiense, 130;

³⁷ Herman: i. m. (5. jegyz.) 55–57.

szükség ahhoz, hogy ez az értelmezési lehetőség egyáltalán szóba kerülhessen. Ilyen feliratok kétségtelenül léteznek (bár Sturtevantnál a vonatkozó részben kifejezetten nagy a Rómán kívüli példák aránya), de hogy megalapozzák-e a *dativusok* közti *idemek* nőnem *nominativusként* való értelmezését, az az arányoktól függ. A 62 felirattól, ahol a *femininum* eltűnése egyáltalán felmerülhet, mindössze 7-szer találunk *idem/isdem* alakot *nominativusi* értelmezők között,³⁸ és 5 esetben részeshatározók között (ahol az alanyeset még magyarázható),³⁹ a maradék 50 feliratban az állítólag nőnemű alanyként értett *idem/isdem* részes esetű értelmezők közt szerepel,⁴⁰ ahol a *nominativusként* való értelmezés a fentebb leírtak fényében eleve aggályos. Az előbbi két kategória 12 esete semmiképp sem elég szilárd alap ahhoz, hogy az *idem* névmás esetében a *femininum* korai beolvadásával számoljunk, és ez alapján értelmezzük a másik 50-et. Főleg ha számitásba vesszük, hogy az igazán egyértelmű melléknévi használat egyetlenegyszer sem fordul elő nőnemű alany mellett (bár az is igaz, hogy a helyes *eadem* melléknévi használatára is egyetlen példánk van).⁴¹

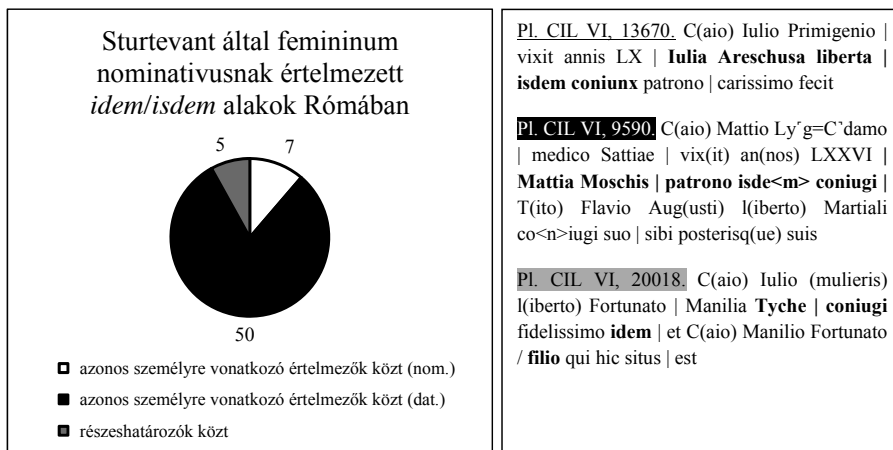
Mit kezdünk tehát ezzel a 12 felirattal? Vagy elfogadjuk, hogy ezekben az esetekben (és csak ezekben) valóban a grammatikai nemek közti bizonytalanság korai példáival találkozunk, vagy elgondolkodhatunk az *item* esetleges hatásán, hiszen az ostiai anyagban is azt láttuk, hogy a két szó jelentéstartalma nem választható el teljesen egy-

³⁸ CIL VI, 7790; 13670; 17082; 18032; 20402; 21458; 27196.

³⁹ AE 1991, 241; CIL VI, 18616 (2x); 20018; 29527.

⁴⁰ AE 1975, 43; AE 1988, 44; AE 2004, 215; CIL VI, 1897; 5360; 6788; 7368 (2x); 7788; 8449; 9590; 9975; 11378; 11840; 12930; 14592; 14970; 15505; 15600; 15624; 16306; 16810; 17951; 18212; 18470; 20270; 20331; 21996; 22009; 22137; 22354; 23048; 23363 a; 23897; 24008; 24445; 24711; 25377; 28375; 28670; 32678; 34768; 34966; 37373 (2x); 38674; 41266; FeC-1966-17; MGR-1994-269; NSA-1917-297.

⁴¹ CIL VI, 10234.

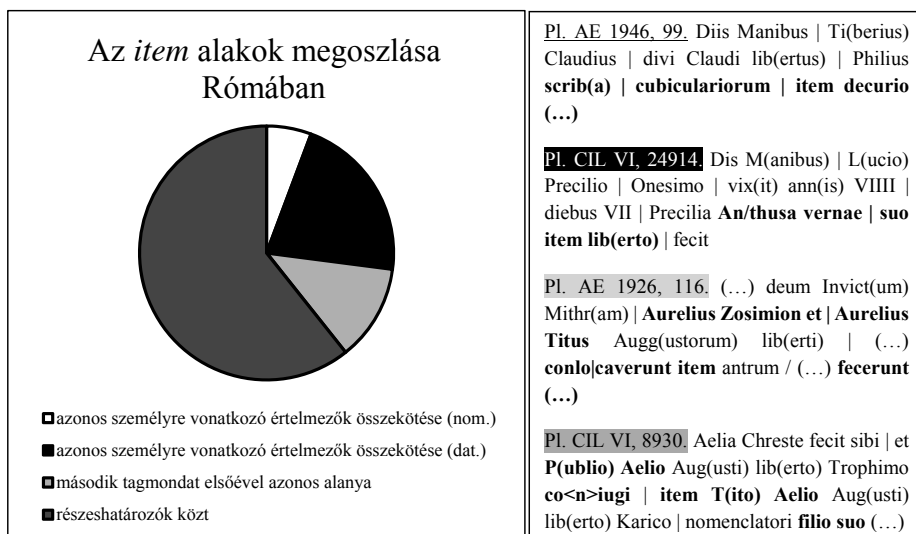

mástól. Ennek az értelmezésnek a buktatója az *isdem* alakok nagy száma, hiszen ezeket az alakokat nem lehet tisztán hangtani alapon magyarázni az *item* alapján: azt kellene tehát feltételeznünk, hogy egy *item* alakból kialakult ragozhatatlan, adverbiális *idem*-be került bele az *s*, a névmási alakokban meglévő bizonytalanság hatására. Az *item* alakok megoszlását egyébként a fenti 12 problémás feliraton túl két másik okból is érdemes megvizsgálni. Egyrészt (ahogy a bevezetőben már említettük), a feliratgyűjtemények hajlamosak minden nem egyértelműen *nominativusi idem/isdem* alakot *itemre* javítani, ám a hangtani változások késői volta miatt ez az eljárás erősen vitatható. Másrészt az ostiai anyagon már elvégeztük az *idem* és az *item* megoszlásának összehasonlítását, és ha a római feliratokon ugyanezek a tendenciák figyelhetők meg, az egyértelmű jele annak, hogy a két terület között legfeljebb az *isdem* alakok megléte jelenthet különbséget (bár az ostiai anyag elégtelensége miatt az is kétséges), a nem *nominativusi idem/isdem* alakok léte semmiképp sem vezethető vissza más-más okokra.

Az *item* szó római előfordulásaival kapcsolatban fontos kikötés, hogy az összehasonlítás lehetőségének érdekében csak azokkal a feliratokkal foglalkozunk, ahol az *item* olyan pozícióban fordul elő a mondatban, ahol az *idem* névmás valamelyik esete is probléma nélkül értelmezhető volna. Tehát nem kerül bele a vizsgálatba az a közel száz felirat, ahol az *item* gyakorlatilag az *et* kötőszó szinonimájaként szerepel. A 229 felirat a következőképp oszlik meg: az *item* alanyesetű szóra vonatkozó értelmezőket köt össze 13-szor,⁴² *dativusi appositioniók* között áll 49-szer,⁴³ második tagmondatot vezet be (az

⁴² AE 1946, 99; CIL VI, 510; 790; 1598; 2060; 2131; 2305; 3473; 3687; 8455; 8604; 21534; ILMN-01, 635.

⁴³ AE 1946, 140; AE 1982, 83; AE 1991, 190; 198; AE 1993, 313; AIIRoma-06, 33; BCAR-1923, 120; CIL VI, 1195; 1531; 1532; 1730; 1741; 1764; 1920; 2210; 4685; 7377; 8608; 8746; 9606; 9682; 9857; 10089; 10214; 11005; 11193; 11207; 11690; 11859; 12286; 12660; 13392; 13605; 15284; 15548; 16305; 16872; 17782; 19818; 20908; 24914; 26195; 28040; 33875; 41145; 41146; ILMN-01, 633; LTUR-Suburbium-03, p. 145; NSA-1919, 305.

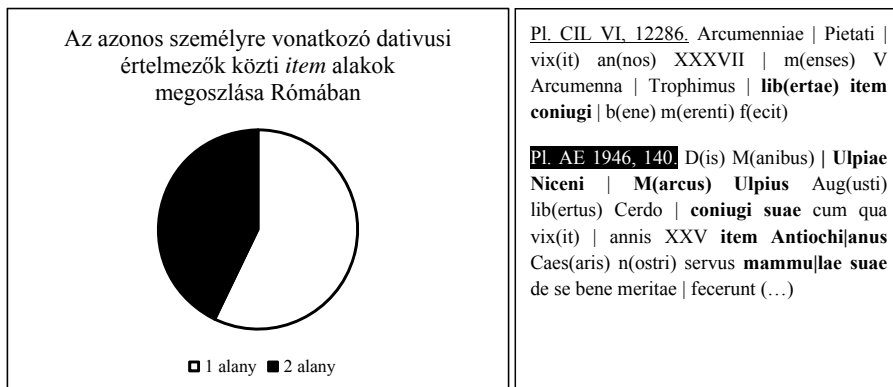
alany megisméltése nélkül) 28-szor,⁴⁴ és részeshatározók között szerepel 139-szer.⁴⁵ Az *idem/isdem* alakok megoszlásához képest egyértelműen fordított tendenciával állunk szemben. Az *item* értelmezők szoros összekötése helyett legtöbbször egymáshoz lazábban kapcsolódó határozók közt szerepel, épp abban a pozícióban, ahol az *idem/isdem* alakokat *nominativusként* lehetne értelmezni, ám ahogy az előző diagram mutatta, ebben a helyzetben a névmást alig használták.

A kontraszt még nyilvánvalóbb, ha figyelembe vesszük, hogy a 49 esetből, amikor az *item dativusi* értelmezőket köt össze, 21-szer valójában különálló tagmondatokról van szó.⁴⁶ Azokat a feliratokat kell ideértetni, amikor két állítató emelte a síremléket ugyanannak az embernek, de más-más viszonyban álltak vele. Ezek a feliratok azért kerültek a *dativusi* értelmezőket összekötő *itemek* csoportjába, mert amennyiben a név-

⁴⁴ AE 1926, 116; AE 1965, 337; AE 1979, 62; CIL VI, 67; 267 a; 268; 414; 597 (2x); 615; 621; 2065; 2086; 2104 (3x); 2109; 3453; 3584 (3x); 5797; 8718; 9044; 11913; 15221; ICUR I, 3451; ICUR IX, 24831.

⁴⁵ AE 1959, 42; AE 1975, 50; 84; AE 1979, 51; AE 1985, 113; AE 1986, 66; 92; AE 1990, 79; AE 1993, 244; AE 1999, 287; AE 2003, 249; AIIRoma-10, 148 e; CIL VI, 1847; 1922; 2227; 2454; 2706; 3428; 3580 a; 3580 b; 4956; 5169; 7006 (2x); 7517; 7789; 8461; 8480; 8511; 8518; 8533; 8610; 8659; 8684; 8734; 8930 (2x); 9010; 9665; 9992; 10077; 10173; 10240; 10499; 10701; 10718; 10848; 11445; 12178; 12431; 12468; 12739; 12926; 12986; 13004 (2x); 13040; 13061; 13073 (2x); 13074; 13203; 13214; 13294; 13418; 13484; 13602; 13668; 14090; 14091; 14105 (2x); 15053; 15624; 16510; 16823; 17932; 18027; 18077; 18215; 18305 (2x); 18312; 18330; 18443; 18468; 18476; 18616; 19003; 19562; 20149; 20233; 20239; 20558; 21306; 21852; 22730; 23665; 23716; 24062; 24193; 24206; 24473; 24831; 25201; 25484; 25827; 26218; 27132 a; 27754; 27906; 27991; 28024; 28682; 28882; 28935; 29131; 29154; 29225; 29564; 29700; 29701 (2x); 33791; 34227 a; 34613; 34633; 34774; 35588 a; 36364 (2x); 37913; 38183; 38562; 38652; ICUR I, 1779; 3163; ICUR VI, 17144; ILVarsovie, 24.

⁴⁶ AE 1946, 140; AE 1982, 83; AE 1991, 190; CIL VI, 7377; 8608; 8746; 9606; 9857; 10089; 10214; 11005; 11193; 11690; 13332; 13605; 15284; 15548; 16872; 17782; 20908; LTUR-Suburbium-03, p. 145; NSA-1919, 305.

mási alakot használnák, azt csak *dativusként* lehetne értelmezni (pl. *Flaviae Flavius filiae eidem Iulius coniugi*). Azonban az új alany megjelenése az értelmezők közti szoros kapcsolatot megbontja, a beszélő új tagmondat kezdetét érzékelheti, ezért a névmás helyett inkább a lazábban kötő *item* alakot használja. Az *idem* hasonló használatára mindössze egyetlen példánk van.⁴⁷

Az *idem/isdem* és az *item* használata tehát Ostiához hasonlóan Rómában is egyértelmű különbségeket mutat: míg a névmás az azonos mondatrészek közti szoros kötés kifejezésére szolgál, az *adverbium* gyakorlatilag a mellérendelő kötőszó szerepét tölti be.

Térjünk vissza a fentebbi 12 felirathoz, ahol nőnemű alany mellett szerepel az *idem/isdem*, melyet vagy alanyesetű névmásként értelmezünk, vagy az *item* hatását feltételezve *adverbium*ként olvashatunk. Mint láttuk, mind a nemkeveredés elmélete, mind az *item* túl nagy befolyásának feltevése komoly nehézségekbe ütközik. Más megoldást keresve felmerül a következő kérdés: nem lehetséges-e, hogy valóban a névmás alanyesetével, tehát egy *eadem* helyetti *idem*mel állunk szemben, de ez nem a grammatikai nemek közti ingadozásnak, hanem a névmás esetrendszeret érintő megkövesedésének az eredménye? Más szóval: mivel a névmás számos esetben (*singularis nominativus masculinum*, *singularis dativus*, *pluralis nominativus masculinum*, *pluralis dativus* és *ablativus*) *idem* vagy *isdem* alakban jelent meg (legalábbis a kiejtést tekintve), ezek az alakok esetleg kihathattak a többi esetre, így köztük a nőnemű *nominativusra* is.

Ahhoz, hogy az ötlettel komolyabban számolni lehessen, bizonyítani kellene, hogy a névmás megkövesedési folyamata annyira előre haladt, hogy az *idem/isdem* alakok fonetikailag nem, vagy legalábbis nehezebben magyarázható helyeken is megjelentek. Leggyakrabban a *singularis genitivus eiusdem* helyetti *isdem* szokott szóba kerülni, Sturtevant egyedül erre a kérdésre tér ki. Ő természetesen cáfolni igyekszik a *genitivusi idem/isdem* alakok létét,⁴⁸ hiszen az igen valószínűvé tenné, hogy a *dativusok* közti *is-*

⁴⁷ CIL VI, 24532. D(is) M(anibus) | Pompeiae Dorcadi | L(ucius) Pompeius Fructus | coniugi bene | merenti **idem** | Successus domin<a>e | sanctissimae fecerunt (...).

⁴⁸ Sturtevant: i. m. (4. jegyz.) 322–323.

demek is az *eidem* helyett állnak. A cikk három feliraton mutatja be, hogy a *genitivus*nak értelmezett *isdem* alakok nem feltétlen *genitivus*ok.⁴⁹ A három feliratból kettő nem értékelhető biztonsággal töredékessége miatt, a harmadik viszont nehezen magyarázható a *genitivusi isdem* elfogadása nélkül:

CIL VI, 8861: Agathopus Aug(usti) lib(ertus) invitator | (...) ea omnia de suo fecit | quae pertinent ad monumentum sive sepulc{h}rum **isdem** | Agathopi quod vivus a solo et Iunia Epictesis fecerunt | (...).

Sturtevant szerint az *isdem* és a *quod* nem is lenne szükséges a feliratba, az *Agathopi* pedig *nominativus*ban kellene álljon,⁵⁰ mert a sírhely nemcsak Agathopusé, hanem Iunia Epictesisé is a CIL VI, 8860-as felirat tanúsága szerint. A szerző ezzel az érveléssel cáfolni vélte, hogy itt egy *genitivusi isdem*-mel állunk szemben.⁵¹ A módszer, miszerint egy grammatikai problémát a mondat átszerkesztésével meg lehetne kerülni, egyszerűen nem vehető komolyan, véleményem szerint be kell látnunk, hogy ebben az esetben valóban egy *genitivusi isdem*-et találtunk.

A Sturtevant által említett három példán kívül Rómában nem találkozunk olyan alakokkal, amelyekről feltételezhetnénk, hogy az *eiusdem* helyett állnának, Ostiában viszont van 4 felirat, ahol a *genitivusi idem* létének lehetősége merülhet fel.⁵² Mivel mind a négy esetben a *sevir Augustalis idem quinquennalis* formuláról van szó, valamint a sok rövidítés, és az alany, birtokos és részes esetű formulák gyakori és változatos keveredése miatt (mely a latin sírfeliratok nyelvének egyik jellemzője) ezek a példák egyáltalán nem bizonyítják a *genitivusi idem* létét Ostiában.

A fenti, esetlegesen *eiusdem* helyett álló *isdem/idem* alakokon kívül (melyek egyébként – bár az *eidem* helyetti *idemek*hez képest bonyolultabban – magyarázhatók lennének hangtani alapon is), egyetlen esetet találtam, amely a névmás megkövesedett *isdem* alakjára utalhat:

CIL VI, 37200 b: P(ublius) Acilius Victor | fecit se 'v=B' i' v=B' o sibi et | suis parentibus pos|ta autem Urbana so|ror hu'i=Z' us q(ae) vix(it) 'v=B' ir|go ann(os) XIII m(enses) VIII d(ies) XXI | **isdem** die soror | horum posita nomine | 'V=B' italis (...).

A *singularis ablativus die* mellett jelzőként szereplő *isdem* nyoma lehet annak, hogy a névmás fosszilizációja elindult, azonban egyetlen példából nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, ez alapján nyilván nem lehet kijelenteni azt sem, hogy az egyes szám alanyesetű *eadem* helyett álló *idem/isdem* alakok ennek a megkövesedésnek az eredményei lennének, noha a feltevés továbbra sem zárható ki. A kérdés eldöntése érdekében érdemes lenne megvizsgálni egy tágabb régió anyagát, elsőként Róma kör-

⁴⁹ CIL VI, 8860; 8861; 11005.

⁵⁰ Az „eredeti” szintaxis szerinte: Agathopus Aug(usti) lib(ertus) invitator (...) ea omnia de suo fecit quae pertinent ad monumentum sive sepulc{h}rum; Agathopus vivus a solo et Iunia Epictesis fecerunt (...).

⁵¹ *Sturtevant*: i. m. (4. jegyz.) 322: „As it stands, *isdem* must be a genitive; but there is some reason to suspect the stone-cutter. It appears from the preceding inscription that the tomb in question was intended for Iunia Epictesis as well as for Agathopus himself. The idea would be much more natural if we could transpose *isdem* and *quod* and read Agathopus. (...) In no. 32 Agathopus expresses himself almost as I think he intended to do here.”

⁵² AE 1988, 205; CIL XIV, 318, 381, 383.

nyékére összpontosítva, számolva azzal a lehetőséggel is, hogy nem bukkanunk további értékelhető adatokra.

A jelen dolgozatban leírtak összegzéseként az *idem* névmás nem *nominativusi* helyzetben előforduló *idem/isdem* alakjaival kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük:

1. Rómában és Ostiában nem mutatható ki számottevő különbség az *idem* névmás használatát tekintve, ki lehet tehát zárni Sturtevant feltételezését, miszerint a *dativusi* értelmezők közötti *idem/isdem* alakok léte különböző eredetű lenne.

2. Az *item adverbium* és az *idem* névmás használata alapvetően elkülönül egymástól, semmiképp sem tekinthetők egymás szinonimáinak a római feliratos nyelvben, helytelen tehát a feliratgyűjtemények azon szokása, miszerint a hímnem *nominativus*-ként nem értelmezhető *idem* alakokat *item*-re javítják, sőt, legtöbb esetben ennek alternatív lehetőségként való jelzése sem indokolt.

3. Semmiképp sem elfogadható Sturtevant elmélete a *dativusi appositíók* közötti tudatosan használt *nominativusok*kal kapcsolatban, mert értelmetlen mondatokat eredményez. Ebből az következik, hogy a *femininum nominativus masculinumba* való beolvadására sincs elég példánk ahhoz, hogy nemkeveredésről beszélhessünk.

4. Az eddigi vizsgálatok alapján a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy el kell fogadnunk a Ritschl-féle értelmezést, miszerint a *dativusi* értelmezők közti *idem* alakok az *idem* helyett állnak, kialakulásuk hangtani okokra vezethető vissza; az *isdem* alakok megszületése pedig a *nominativusi isdem*eknek köszönhető, bár további kérdéseket vet fel, miért sokkal nagyobb az *isdem* alakok aránya az *idem*ekkel szemben azokban az esetekben, amikor a *dativusi idem* helyett állnak, mint *nominativusban*.

5. Az *idem* névmás más eseteket érintő megkövesedésére nagyon kevés, igen bizonytalan példa utal. Az ilyen példák kis száma és az *idem* névmás eltűnése a feliratokról esetleg arra enged következtetni, hogy a fosszilizáció elindulhatott ugyan, de a szó még jóval a folyamat lezárulása előtt kihullott az élőnyelvi szókincsből. E tekintetben persze egyelőre csak hipotézisről beszélhetünk, melynek igazolásához további kutatások szükségesek.

SUMMARY

We have a large number of inscriptions, first of all from Rome, in which the masculine nominative form of the pronoun *idem* appears in positions where an other grammatical gender or case (usually a dative), or an adverb would be expected. The epigraphical collections generally take the *idem* form as an adverb, and correct it to *item*. However, E. H. Sturtevant suggests, that while in Ostia *idem* can be a local dialectal variant of *item*, the same form in inscriptions found in Rome should be considered as a consciously used nominative. My paper is to get a closer look on the problem of the fossilization of the pronoun *idem*, and on its hypothetical fusion with the adverb *item* by the critical evaluation of Sturtevant's theory.

Keywords: history of language, early imperial age, inscriptions from Rome, pronoun *idem*, adverb *item*

Zelenai Nóra
 ELTE BTK Ókortudományi Intézet
 Latin Tanszék
 1088 Bp. Múzeum krt. 4/F
 nori.zelenai@gmail.com